

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC
SOLUTIONS

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA VAQT TUSHUNCHASINING
NAZARIY ASOSLARI

Shorasulova Arofat Ibroxim qizi

Sharqshunoslik universiteti

Turk tili o'qituvchisi

Annotatsiya: *Vaqt konsepti har bir til va madaniyatda alohida ahamiyat kasb etadi. Turk va o'zbek tillari turkiy til oilasiga mansub bo'lsa-da, vaqtni ifodalash usullari, lingvistik va madaniy jihatdan o'ziga xosliklarga ega. Ushbu dissertatsiyada turk va o'zbek tillarida vaqt konseptining lingvomadaniy talqini tahlil qilinadi, ularning o'zaro o'xshashlik va farqlari misollar bilan ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Vaqt, konsept, frazeologik birliklar, tilshunoslik, leksik birliklar, iboralar, maqol, abstrakt, obyektiv, qiyosiy tahlil.*

“Vaqt” tushunchasi barcha tillar va madaniyatlar uchun eng asosiy va universal tushunchalardan biridir. Biroq, universalligiga qaramay, har bir tilda so'zlashuvchilarning madaniy, tarixiy va kognitiv xususiyatlarini aks ettiruvchi ushbu tushunchani ifodalashning o'ziga xos usullari mavjud. Vaqt – universal tushuncha bo'lib, u barcha madaniyatlar va tillarda mavjud, ammo har bir til va madaniyatda u o'ziga xos semantik tuzilishga ega bo'lishi mumkin [1].

“Vaqt” so'zi tilshunoslikda abstrakt, noaniq, va o'zgaruvchan tushuncha sifatida qaraladi. Leksik ma'noda bu so'z davr, payt, yoki o'tgan va kelajakdagi vaqt oralig'ini ifodalaydi. “Vaqt” so'zi chegaralanmagan va samaradorlikka aloqador bo'lgan tushuncha sifatida ishlatiladi. Abstrakt ma'noda “Vaqt” so'zi biror narsaning davomi yoki tezligini ko'rsatishda ishlatiladi, masalan: “Vaqt o'tmoqda” yoki “Vaqt tez o'tadi”. Vaqtni rejalashtirish va samaradorlikni anglatuvchi “Vaqtni behuda sarflama”, yoki “Vaqtni tejash” kabi ifodalar vaqtni to'g'ri boshqarish va uni oqilona ishlatish, vaqtning qiymati tushunchalarini o'z ichiga oladi. Vaqtning qiymatini anglatuvchi “Vaqt - bu pul”, “Vaqtning ketdi, baxting ketdi”, “Vaqtni qadrlang” “Yoshlikdagi vaqt qaytib kelmas”, “Talabalik oltin davrim” kabi iboralar insonlarni vaqtni qadriga etish, uni behuda sarflamaslikka chaqiruvchi oldindan xalqimizda aytib kelinayotgan pand nasihatlaridir. “Vaqtni boshqarish” tushunchasi zamonaviy dunyoda muhim ahamiyatga ega bo'lib, odamlarning o'z vaqtlarini samarali rejalashtirishini anglatadi. Bu motivatsiya va muvaffaqiyatga taalluqli tushuncha sifatida ishlatiladi [2]. Har bir tilda vaqtning turli tomonlarini bildiruvchi so'zlarning boy to'plami mavjud. “Vaqt” so'zining sinonimlari va antonimlari uning leksik o'ziga xosligini yanada kuchaytiradi. “Vaqt” so'zi ifodalovchi sinonimlar: davr, o'lchov, mahal, mavrid, muddat, keza, on, payt, soat, lahza, daqida kabi so'zlar “vaqt” so'zi bilan sinonimik aloqada bo'lishi mumkin. Har bir sinonim o'z kontekstida “vaqt” so'ziga o'xshash ma'noni ifodalasa-da, ba'zi hollarda ular

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

an'anaviy yoki xususiy ma'nolarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, davr va zamon — bu ko'proq tarixiy yoki ijtimoiy kontekstda ishlatiladi, "soat" esa aniq bir vaqt o'lchovining ifodasi sifatida ko'proq ma'noga ega. "Abadiyat", "mangu", "mumkin bo'lgan cheksizlik" kabi antonimlar "vaqt" so'ziga qarshi turadi, chunki vaqt odatda cheklangan va o'tib boradigan bir narsa sifatida ko'riladi. "Vaqt" so'zi vaqtning o'tishi yoki cheklanishi bilan bog'liq bo'lgan antitezni yaratadi [3]. "Vaqt" so'zi tilshunoslikda kontekstga qarab turlicha ma'no kasb etadi. U real va metaforik kontekstlarda ishlatiladi. Real kontekstda kelganda vaqt so'zi aniq o'lchovlarga asoslangan bo'ladi, masalan: "Bugun soat 3:00 da uchrashamiz" yoki "Shu vaqt ichida barcha ishlar hal bo'lishi kerak". Bu holatda vaqt — o'lchov sifatida ishlatiladi. Vaqt ko'pincha falsafiy yoki psixologik ma'nolarda ishlatiladi. Vaqtning inson hayotidagi roli, vaqtni qadrlash va vaqtning inson psixologiyasiga ta'siri haqida gapirishda bu so'z alohida ma'no kasb etadi. Masalan: "Vaqtdan unumli foydalaning, hayotingiz qadrini biling", "Vaqtning o'zgarishi bilan insonlar ham o'zgaradi". Bu yerda vaqt ko'proq o'zgarishlar va rivojlanishni ifodalaydi. "Vaqt o'tishi bilan" ifodasi kelajakdagi o'zgarishlarni yoki tajriba bilan ortib boradigan bilimni ifodalashda ishlatiladi. Masalan: "Vaqt o'tishi bilan odamlar yaxshiroq tushunadi". "Vaqt" so'zi ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega bo'lib, uning ishlatilishi tilda ma'lum bir semantik tizimni tashkil qiladi. Ba'zi so'zlar ijobiy yoki salbiy ma'nolarni o'z ichiga olishi mumkin (masalan, "oltin yillar" va "bo'sh ketgan vaqt"). "Vaqt" so'zi turli madaniy tushunchalar (masalan, taqdir, chiziqlilik) bilan bog'lanadi.

Turk va o'zbek tillarida vaqt konsepti lingvistik jihatdan muhim mavzulardan biri bo'lib, har ikki til oilaviy jihatdan turkiy guruhga mansub bo'lsa-da, vaqtni ifodalash va unga munosabat borasida o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek tilida vaqt tushunchasi asosan aniq grammatik shakllar orqali ifodalanadi. Masalan, fe'l zamonlari vositasida o'tgan, hozirgi va kelasi zamon o'z aniq ko'rinishlarini topadi. Turk tilida esa zamon tushunchasi sintaktik struktura va kontekst orqali keng ifodalanadi.

"Vaqt" tushunchasi o'zbek maqollarida ko'pincha hayotiy haqiqatlarni, tajriba va hikmatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. U ko'pincha insonning vaqtni qanday ishlatishi, qadriyatlar va mehnat bilan bog'liq tushunchalarni aks ettiradi. Quyidagi maqollarda vaqt tushunchasining ishlatilishini ko'rish mumkin:

- Vaqt kelsa, ish o'z-o'zidan bo'ladi - bu maqol vaqtning o'zgaruvchanligini va har narsaning o'z vaqtida bo'lishini ta'kidlaydi. U, shuningdek, insonning sabr va to'g'ri vaqtni kutish zaruratini bildiradi.
- Vaqt — eng katta dars → Zaman en büyük derstir. — bu maqol vaqtning inson hayotida o'rganish, tajriba orttirish va hayotiy saboqlar olish uchun eng yaxshi vosita ekanligini ifodalaydi.
- Vaqtni o'z vaqtida ishlat, vaqt kechikmasin → Zamanı zamanında kullan, zaman gecikmesin. — bu maqol vaqtni behuda sarflamaslikni, uni to'g'ri va samarali ishlatish zaruratini ta'kidlaydi.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

• Bir kun kelib, vaqt o'zini ko'rsatadi → Bir gün gelir, zaman kendini gösterir. - maqol vaqt o'zining ahamiyatini va haqiqatini vaqt o'tishi bilan namoyon qilishini bildiradi. Bu shuningdek, hozirgi holatni baholashda sabrli bo'lishni anglatadi.

• Vaqtni sarflama, umrni sarflamaysan → Zamanı boşa harcama, ömrünü boşa harcamazsın. – bu maqolda vaqtni qanday ishlatish, umrning qanday o'tishi bilan bevosita bog'liq ekanligi ko'rsatiladi. U insonni vaqtni qadrlashga undaydi[4].

Bundan tashqari, vaqtni ifodalashda har ikkala tilning frazeologizmlari ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, o'zbek tilida “vaqt o'tishi bilan” iborasi turk tilida “zamanla” shaklida ifodalanadi. Ushbu o'xshashliklar va farqlar har ikki tilning lingvistik tuzilishini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkin, ma'lum bo'lishicha, vaqt tushunchasi til va madaniyatga ko'ra turlicha ifodalanadi. O'zbek va turk tillaridagi “vaqt” va “time” so'zlari, garchi umumiy semantik qatlamlarga ega bo'lsa-da, ularning ishlatilishidagi madaniy va tilshunoslik xususiyatlari farq qiladi. O'zbek tilida vaqt ko'proq ijtimoiy va madaniy kontekstga asoslanadi, va ko'plab xalq maqollari va iboralarida vaqtning qadri va uning oqilona boshqarilishi ta'kidlanadi. Turk tilida esa vaqt ko'proq universal, o'lchovli va metaforik ma'nolarda ishlatiladi, uning o'tishi tezligi yoki sekinligi ko'pincha subyektiv histuyg'ularga asoslanadi. Vaqt tushunchasi ikki tilda ham hayotiy, falsafiy va ijtimoiy ahamiyatga ega, lekin har bir tilda bu tushuncha o'ziga xos semantik tuzilishga ega bo'lib, vaqtni qanday anglash va ifodalash madaniyatga, tarixiy tajribalarga va ijtimoiy tizimlarga bog'liqdir. Bunday tahlil tilshunoslik, madaniyatshunoslik va psixologiya sohalarida vaqt tushunchasining murakkab va ko'p qirrali tabiati haqida yanada chuqurroq tushuncha hosil qilishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lakoff, G. (1987). Cognitive models and prototype theory. In U. Neisser (Ed.), Emory symposia in cognition, 1. Concepts and conceptual development: Ecological and intellectual factors in categorization p. 68 Cambridge University Press
2. Лев Николаевич Гумилёв. Этногенез и биосфера Земли. – М: 1979 г.
3. Александром Наумов. Биография замысла. Беседы с мастерами узбекской литературы. – Ташкент: 1974, стр. 28–29
4. «Rebel angel. Wood, Bridget. London: Headline Book Pub. plc, 1993, pp. 162-252. 2543 s-units.»
5. Jackendoff R. Semantics and Cognition. Cambridge (Mass.), –Berlin: Mouton de Gruyter. 1993. – 16s.
6. Barbara Adam “Time and Social Theory” Blackwell publishers, Oxford 1991:
7. Schiffer S, Steele S (1988) Cognition and Representation. Westview Press, Boulder.

